

UOT 004.351

Ələkbərova İ.Y.

AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
airada.09@gmail.com

VİKİPEDİYA ENSİKLOPEDIYASI MANİPULYATİV SOSIAL MEDİA VASİTƏSİ KİMİ

Müasir informasiya cəmiyyətində gizli idarəetmə texnologiyalarının analizi informasiya təhlükəsizliyində mühüm amillərdən birinə çevrilmişdir. Viki-layihələrdən sosial medianın bir vasitəsi kimi informasiya təsirində istifadə olunması insanların informasiya-kommunikasiya vasitələrindən geniş istifadəsi ilə sıx bağlıdır. Tədqiqatda məqsəd sosial media fenomenini öyrənmək, viki-mühitin sosial media vasitələrindən biri kimi cəmiyyətdə tutduğu mövqeyi və informasiya təsirində rolunu müəyyən etməkdir. Məqsədə çatmaq üçün sosial media anlayışı araşdırılmış və sosial medianın əhatə etdiyi sahələr müəyyənləşdirilmişdir. Viki-mühitdə istifadəçi kontenti ilə bağlı problemlər müəyyən edilmiş, Creative Commons lisenziyasının mahiyyəti açıqlanmışdır. Viki-mühitin informasiya təsirini təmin edən əsas tendensiyalar müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: *sosial media, sosial şəbəkə, bloq, viki-mühit, informasiya təsiri, podkast, istifadəçi kontenti, Creative Commons.*

Giriş

Bu gün dünyanın müxtəlif yerlərindən milyonlarla İnternet istifadəçisi könüllü olaraq vaxtlarını, təcrübə və biliklərini virtual məkanın müxtəlif layihələrində: sosial şəbəkələrdə, bloqlarda, forumlarda, açıq ensiklopediyalarda və s. saytlarda sosial media kontentinin yaradılmasına sərf edirlər. Bu kontentə müxtəlif xəbər proqramları, bilik mənbələri, bloq məqalələri, tvitlər, virtual tədris materialları və müxtəlif formatlı şəkil, video və audio materiallar aiddir. Müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) cəmiyyətin digər sahələrində olduğu kimi sosial medianın da inkişafında böyük rol oynamaqdadır. Xüsusən, İnternetin geniş imkanları bir daha sübut edir ki, o, sadəcə, informasiya və kommunikasiya mühiti deyil, həm də bizim gündəlik həyatımızın yeni gerçəkliyinə və çox sayda insanların fəaliyyət sahəsinə çevrilib. Nəzərə almaq lazımdır ki, İnternetdə informasiya üçün heç bir gömrük nəzarəti və sərhəd yoxdur. Müxtəlif qitələrdən olan insanlar burada sərbəst ünsiyyət qururlar. Bunun nəticəsində İnternet istifadəçilərinin bu qlobal şəbəkə ilə bağlı bir sıra yeni maraqları, məqsədləri, tələbatları, fəaliyyət istiqamətləri, həmçinin psixoloji və sosial fəallıq formaları meydana çıxmaqdadır [1].

İnternetin imkanları sosial media kimi çox nəhəng bir informasiya resursunun yaranmasına səbəb olmuşdur. Sosial media – insanlar arasında virtual İnternet alətləri vasitəsilə sosial ünsiyyət yaratmaq və müxtəlif məlumatları paylaşmaq imkanı yaradır. O, daha əlverişli və veb əsaslı texnologiyalardan istifadə etməklə ünsiyyəti interaktiv dialoqa, informasiyanın cəmiyyətdə sürətlə yayılmasına, müxtəlif hadisə və proseslərə insanların münasibətinin güzgüsünə çevirir. Sosial media vasitələrinə İnternet üzərindən yayımlanan informasiya saytları, sosial şəbəkələr, bloqlar, mikrobloqlar, viki-layihələr, ani ünsiyyət proqramları, forumlar və s. layihələr daxildir [2].

Sosial media informasiya cəmiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, informasiya cəmiyyətinin əsas fəlsəfəsi yaşından, dilindən, dinindən, sosial və siyasi mənsubiyyətindən, təhsilindən, ixtisasından asılı olmayaraq, bütün insanların informasiya, bilik tələbatını ödəməkdən, onlar arasında sosial kommunikasiya mühiti yaratmaqdan, istədikləri məlumatı ictimaiyyətə çatdırmaqdan ibarətdir [3]. Bu imkanlar isə bilavasitə, web 2.0, web 3.0 proqram məhsullarından və viki texnologiyalarından geniş istifadə zamanı əldə olunur. Sosial mediaya aid olan şəbəkələr, web 2.0 və viki texnologiyaları tez bir zamanda istifadəçi ilə müxtəlif sahənin mütəxəssisləri arasında qeyri-formal əlaqə qurmağa imkan yaradır. Belə ki,

sosial mediada insanlar real həyatda olduğundan daha açıq və aktiv olmaqla, informasiya və biliklərini bölüşdürməyə hazırdırlar [2, 4]. Buna misal olaraq *Facebook* və *Twitter* sosial şəbəkələrini, Vikipediya virtual ensiklopediyasını göstərmək olar. Ənənəvi veb-səhifələrdən fərqli olaraq, sosial medianı təmsil edən layihələrdə istifadəçilər hər hansı informasiyanı yalnız passiv şəkildə əldə etmirlər, onlar məlumatların yaradılmasında və redaktəsində iştirak edirlər. Sosial media ənənəvi media vasitələrinə əlavə olaraq faydalı informasiya əldə etmək, insanlar arasında informasiya mübadiləsi aparmaq imkanı yaradır və elmi tədqiqat prosesində informasiya tələbatının ödənilməsində və əlavə bilik əldə etməkdə mühüm rol oynayır.

Sosial media insanları, onların həyat tərzini, dünyagörüşlərini, ünsiyyət vasitələrini və vərdişlərini dəyişməkdədir. Sosial media dövlətlər və insanlar arasındakı sərhədləri silməklə dünyanın qloballaşmasında mühüm rol oynayır. Qlobal şəbəkədə vətəndaşların sosial aktivliyi dövlətin öz informasiya məkanını müdafiə etməklə yanaşı, sosial mediaya nəzarəti gücləndirmək, monitorinqlər aparmaq, sosial media vasitələrindən öz məqsədi üçün istifadə etmək kimi vəzifələr qoyur. *Web 2.0* texnologiyalarının təsiri ilə yaranan sosial media digər sosial fəaliyyət sahələrinin də genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Bu işə sosial medianın cəmiyyətə informasiya təsirində rolunun araşdırılması məsələsini aktuallaşdırır [5]. Viki-mühit sosial medianın əsas vasitələrindən biri kimi bu gün informasiya təsirində mühüm rol oynamaqdadır. Buna səbəb viki-layihələrin həddən artıq böyük informasiya və oxucu auditoriyasına malik olması, cəmiyyətdə tez əldə oluna bilən və etibarlı bilik mənbəyi kimi tanınmasıdır [6].

Sosial medianın əhatə etdiyi sahələr

Sosial mediaya gündən-günə daha təcrübəli, savadlı, ciddi istifadəçilər cəlb edilməkdədir. Sosial media iqtisadi, siyasi və mədəni münasibətlərə də təsir etməkdədir [6, 7]. İnsanlar sosial mediaya etibar edir, dünyada və cəmiyyətdə baş verən hadisələri bilavasitə onun köməyi ilə təhlil etməyə çalışırlar. Sosial mediaya bu gün İnternetin əksər layihələrində rast gəlmək mümkündür [4, 8].

Sosial medianın əhatə etdiyi əsas sahələr aşağıdakılardır:

- sosial şəbəkələr;
- bloqlar;
- viki layihələr;
- forumlar;
- kontent paylaşımı;
- podkastlar;
- mikrobloqlar;
- və s.

Sosial şəbəkə – sosial qarşılıqlı əlaqələr, sosial obyektlər (adamlar və ya təşkilatlar) və kommunikasiyalar arasında sosial struktur qovşaqlarından ibarət olan qrupdur. İnternet mühitində sosial şəbəkə dedikdə, eyni marağa malik insanların toplandığı interaktiv, çoxistifadəçili veb-sayt nəzərdə tutulur. Avtomatlaşdırılmış sosial mühit olan bu sayta məlumatlar hər hansı bir qrupda birləşmiş İnternet istifadəçilərinin özləri tərəfindən daxil edilir. Sosial şəbəkələr çox nəhəng bir informasiya resursudur: dünyanın müxtəlif dillərində, insanlar, hadisələr, məhsullar, təşkilatlar və s. haqqında küllü miqdarda məlumatlar daxil edilir. Sosial şəbəkələr hər hansı bir ideyanın, fikrin təbliğ edilməsi üçün uyğun mühitdir [8, 9].

Sosial şəbəkələr vacib informasiyanın tez əldə olunması, müxtəlif informasiyanın ötürülməsi (müəllif hüquqları ilə qorunmuş məlumatlar, şəxsi məlumatlar, dezinformasiya, yalan məlumatlar, spam), müəyyən ideyaların təbliği və təsdiqi, şəbəkə tanışlığından istifadə edərək gəlir əldə edilməsi kimi virtual fəaliyyət növlərini dəstəkləyir. *MySpace*, *Facebook* və *LinkedIn* sosial şəbəkələri gənclər arasında daha populyardır. Digər populyar sosial şəbəkələrdən *Nexopia*, *Hi5*, *Tagged*, *XING*, *Skyrock*, *Orkut*, *Friendster*, *Multiply*, *Xiaonei* və *Cyworld* layihələrini göstərmək olar.

Bloq sosial medianın ən tanınmış növüdür. Bloqlar İnternet-gündəlik olmaqla dünyada baş verən sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni və digər hadisələr haqqında geniş məlumat mənbələridir. Eyni zamanda, bloq insanları müəyyən mövzu ətrafında toplayan virtual cəmiyyətdir. Bloqlar şəxsi və peşəkar olurlar. Şəxsi bloqlar daha geniş yayılıblar. Bu tip bloqlarda bloqer oxucularla öz müşahidə və fikirləri ilə bölüşür, həyatda onu narahat edən məsələlərlə bağlı məqalələr yazır, oxucuları müzakirəyə cəlb etməyə çalışır. Peşəkar bloqlar şəxsi bloqlardan informasiyanın təqdimat üsuluna görə fərqlənirlər. Bu tip bloqlarda bloqer özünü peşəkar kimi təqdim edir və hər hansı mövzu ilə bağlı oxucuda müəyyən fikir formalaşdırmağa çalışır. Peşəkar bloqlar arasında son zamanlar korporativ bloqlar geniş yer tutur. Korporativ bloq şirkət tərəfindən yaradılır və idarə olunur. Bu tip bloqlar vasitəsi ilə şirkət özünü cəmiyyətə çox fayda verən bir qurum kimi təqdim etməyə və tərəfdarlarının sayını çoxaltmağa çalışır. Peşəkar bloqlar sırasında jurnalist bloqları xüsusi yer tuturlar. İnformasiya cəmiyyətinin inkişaf etdiyi müasir dövrdə şəxsi bloqu olmayan peşəkar jurnalisti təsəvvür etmək çətindir. Jurnalist üçün bloq özünün nüfuzunu, etibarlılığını və peşəkarlığını artırmaq üçün bir vasitədir. Belə bloqları çox zaman KİV bloqları adlandırırlar. Bloqlara misal olaraq *Blogger*, *WordPress* və s. layihələri göstərmək olar.

Bloqlara olan marağın səbəbi bir çox tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmış və belə məlum olmuşdur ki, onlar ənənəvi siyasət nöqtəyi-nəzərindən o qədər də böyük siyasi təsir gücünə malik olmasalar da, təklif olunan informasiyanın unikallığı və istənilən mövzunun dünya səviyyəsində müzakirəyə çıxarılma imkanı istifadəçiləri cəlb etməkdədir [10, 11]. Bloq yaradanlar heç də hər zaman maddi, mənəvi, sosial və ya mədəni imkanlara malik deyillər. Lakin buna baxmayaraq, bloqlar insanları bir yerə toplamağa qadirdirlər [11].

Forum sosial medianın güclü və populyar elementi sayılır və İnternetin ilk layihələrindəndir. Web 2.0 texnologiyalarının əsasını qoyan forumlar onlayn müzakirələrin aparıldığı maraqlı virtual mühitdir. Bu layihələrdə İnternet istifadəçiləri konkret mövzu və maraqlar ətrafında toplaşirlar. Dünyada baş verən hadisələr, münaqişə və qarşıdurmalar forumlarda geniş əks olunmaqdadır. Bu səbəbdən əksər forumlarda müzakirələr qızğın mübahisələr və informasiya qarşıdurmaları ilə əvəz olunur.

Sosial medianın ən maraqlı və baxımlı layihələrindən olan kontent paylaşma layihələrində istifadəçilər şəkil, video və səs fayllarını paylaşırlar. Onlara misal olaraq *Flickr*, *YouTube*, *Picasa*, *Commons* və *Twitpic* layihələrini göstərmək olar. Bu layihələrin yaratdığı əsas problemlərdən biri müəllif hüquqları ilə bağlıdır [12].

Podkast səs və video-faylların İnternetdə radio və televiziya verilişləri kimi yaradılması və paylanmasıdır. Podkastlar, adətən, hər hansı konkret mövzu ətrafında yaradılırlar və vaxtaşırı nəşr olunurlar. Podkast nəşr olunan saytlar media-faylların hostinqini dəstəkləməklə video və səs yazma studiyası kimi fəaliyyət göstərirlər. Onların fəaliyyətini video-bloq və ya İnternet-radio da adlandırmaq olar. Bu saytlar media-fayllara abunə olmaq imkanı da verirlər. Podkastlarda bəzən nitqlər mətn şəklində saxlanıla bilər. Podkastlardan istifadə üçün müxtəlif proqram təminatları mövcuddur. Onlara misal olaraq *Zune Software*, *iTunes*, *Rhythmbox*, *gPodder* və *AmaroK* kimi sistemləri göstərmək olar.

Mikrobloq özündə bloqun və sosial şəbəkənin imkanlarını birləşdirən layihədir. Mikrobloqlar həcmcə çox da böyük olmayan çoxlu sayda məlumatlar (tvitlər) yaradaraq İnternet şəbəkəsi və mobil əlaqə ilə sürətlə yayılır. Bu sahədə *Twitter* layihəsi liderdir.

Sosial media sahələrinə yeni-yeni layihələr əlavə olunmaqdadır və bu proses durmadan davam edir. Bu layihələrə sosial favorit (*Delicious*), fikir və araşdırma (*Yahoo Answers*, *Yelp*), video paylaşımı (*Youtube*, *Vimeo*, *Dailymotion*), canlı yayım (*Justin.tv*), səs və musiqi paylaşımı (*last.fm*, *Grooveshark*) və s. daxildir.

Ən çox müraciət edilən sosial media layihələrindən biri də Vikipediya virtual ensiklopediyasıdır [13]. Viki-texnologiyalar vasitəsi ilə yaradılan Vikipediya və onun törəmə layihələri hər bir İnternet istifadəçisinə istədiyi zaman, brauzerdən çıxmadan istədiyi mövzuda veb-səhifə yaratmaq, səhifələri dəyişdirmək və səhifələrə müxtəlif formatlı faylları yükləmə

imkanı verir. Viki-texnologiyalar həm də istifadəçilərə ixtisasından və marağından asılı olmayaraq tam hüquqlu veb-proqramçı kimi İnternetdə kontent yaratmaqla yanaşı, müzakirələrdə iştirak etməyə, digər istifadəçilərin yaratdığı və dəyişdirdiyi kontentə öz münasibətini bildirməyə icazə verir ki, bu da cəmiyyətdə yeni sosial münasibətlərin yaranmasına səbəb olur. Vikipediya bu gün İnternetin ən geniş istifadəçi auditoriyasını qazanan veb-resurslarından, ən populyar sosial şəbəkələrdən biri, biliklərin toplandığı nəhəng baza kimi yüksək reyting qazanmışdır [4]. Vikipediyanın populyarlaşmasının əsas səbəbi onun dinamik və daima yenilənən olmasıdır. Bu gün xalq, dövlət, hər hansı hadisə, məşhur şəxs və s. haqqında ilkin informasiya Vikipediya ensiklopediyasından əldə olunur. Bu baxımdan, Vikipediya virtual məkanda ilkin informasiya mənbəyidir.

Viki-layihələrə misal olaraq virtual ensiklopediyaları, xəbər, turizm, təhsil və digər mövzularda açıq saytları göstərmək olar. İnformasiyanın xarakterinə görə viki-layihələr digər layihələrlə müqayisədə İnternetdə nəşr olunmağa daha uyğundur. Belə ki, viki-layihələrə müraciət edənlər yalnız ensiklopedik məlumat əldə etməirlər, onlar, eyni zamanda, səhifələrə daxil edilmiş media-fayllar, animasiyalı sxemlər, üçölçülü obyektlər, interaktiv panoramlar əldə edir, bilik yaratmaqla məşğul olan sosial şəbəkənin aktoruna çevrilirlər [8, 12].

İstifadəçi kontenti və *Creative Commons* lisenziyası

Sosial mediada araşdırarkən “istifadəçi kontenti” ifadəsinə də tez-tez rast gəlinir. İstifadəçi kontenti dedikdə, *Web 2.0* texnologiyalarına aid olan, istifadəçilər tərəfindən yaradılan, müəyyən əhəmiyyət kəsb edən və müxtəlif informasiya daşıyıcılarından açıq İnternet layihələrinə könüllü daxil edilən kontent nəzərdə tutulur. Bu gün sosial media istifadəçi kontenti hesabına genişlənməkdədir. “İstifadəçi kontenti” termini 2005-ci ildən şəbəkə nəşrlərində geniş istifadə olunmaqdadır [14]. İstifadəçi kontenti - kontentin saxlanması və ötürülməsi üçün bütün texnologiyalardan istifadəni nəzərdə tutur. Onlara podkastlar, bloqlar, viki-layihələr, şəkil, audio, video-materialların yüklənməsi üçün nəzərdə tutulan şəbəkə platformaları daxildir. Bəzi hallarda istifadəçi kontenti veb-resursun yalnız bir hissəsini təşkil edir. Məsələn, müəyyən xəbər saytlarında əsas material administrator tərəfindən daxil edilsə də, istifadəçi kontenti üçün də yer açılır ki, bu da istifadəçi kontenti hesabına xəbərin daha geniş və cəlbedici olmasına səbəb olur. Bütün hallarda istifadəçi kontenti müəllif hüquqları ilə bağlı problemlərin olmaması üçün nəşr edilməzdən öncə administrator tərəfindən yoxlanılır.

Sosial medianın genişlənməsi və istifadəçi kontentinin həddən artıq çoxalması və bu prosesin sürətli davamı İnternetdən sərbəst və heç bir maneə olmadan istifadə etməyə çalışan yeni nəslin formalaşmasına səbəb olmuşdur. İnternet istifadəçilərinin pul ödəmədən istədikləri materialı İnternetdən əldə edərək və İnternetə yükləyərək müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edə bilməsi istəyi hər zaman aktualdır. Lakin ənənəvi veb-səhifələrdə kontent müəllifləri müxtəlif vasitələrlə öz məhsullarının icazəsiz istifadəsinə və yayılmasına məhdudiyətlər qoymağa çalışırlar. Nəticədə İnternet məkanında bir-birinin yanaşmasını qəbul etməyən iki tərəf yaranmışdır: bir qrup müəllif hüquqlarını tanımır, digər tərəf isə kontentin sərbəst yayılmasını qəbul etmir. Hər iki tərəf arasında ortaq məxrəc tapmaq üçün ən optimal variant kimi *Creative Commons* lisenziyasından istifadə təklif olunmuşdur [15].

Creative Commons xüsusi lisenziyadır və kontentin müəllifinə bu kontentdən istifadə hüququnda müəyyən dəyişikliklər aparmağa icazə verir. *Creative Commons* lisenziyaları 2001-ci ildə Stenford Universitetinin hüquq elmləri üzrə professoru Lourens Lessiq tərəfindən təklif edilmişdir. Bu lisenziyalar intellektual mülkiyyət hüququnun idarə olunmasında yeni baxışdır və məqsəd müxtəlif növ yaradıcılıq əsərlərinin (kitab, məqalə, şəkil, musiqi, film və s.) açıq və hüquqi baxımdan sərbəst istifadəsi və yayılmasını təmin etməkdir. Həmin lisenziyalar vasitəsi ilə müəlliflər öz müəlliflik hüquqlarından tam olmasa da, müəyyən güzəştlərlə istifadə edə bilirlər. Yəni, lisenziyaların köməyi ilə müəlliflər hansı müəllif hüquqlarından imtina edə biləcəklərinə və ya hansı hüquqları saxlamalarına özləri qərar verirlər. Məsələn, ola bilər ki, müəllif öz

əsərlərinin pərəstişkarları və ya oxucuları tərəfindən yayılmasına etiraz etmir. Digər yanaşmada müəllif əsərinin yayılmasına və istifadəsinə icazə verə bilər, lakin dəyişdirilməsini və ya kommersiya məqsədi ilə istifadəsini qadağan edir. Bu yanaşma “bəzi hüquqlar saxlanılır” adlanır. Nəzərə almaq lazımdır ki, *Creative Commons* lisenziyasından fərqli olaraq, müəllif hüquqları lisenziyasının mənası “bütün hüquqlar saxlanılır” deməkdir və bu halda bütün hüquqlar müəllifə aiddir.

Sosial medianın genişlənməsi nəticəsində artıq yüz milyonlarla sənət əsərləri *Creative Commons* lisenziyası vasitəsi ilə qorunur və yayılır. Lisenziyalar mədəniyyət sahəsində, tədrisdə, elmdə, dövlət təşkilatlarında və İnternet layihələrinin geniş spektrində istifadə olunur. Bu lisenziyalardan geniş istifadə edən İnternet layihələri viki-texnologiyaları ilə idarə olunan saytlardır: Vikipediya ensiklopediyası, Vikiməpıa virtual xəritəsi [16], *Wikitravel* virtual səyahət saytı [17] və s. *Creative Commons* lisenziyası ilə fəaliyyət göstərən beynəlxalq elmi jurnallar, açıq verilənlər bazaları, virtual fotoqalereyalar, video-layihələr və müxtəlif mövzuda saytlar da mövcuddur.

Viki-mühit və informasiya təsiri problemləri

Viki-texnologiyalar vasitəsilə cəmiyyətə informasiya təsiri göstərmək, insanları dövlətə, milli dəyərlərə qarşı qaldırmaq, xalqın tarixini ləkələmək, iqtisadiyyatına zərbə vurmaq müəyyən sosial şəbəkə qruplarında qruplarında əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulur [18]. İnternetdən, sosial şəbəkələrdən, viki-texnologiyalardan istifadə etməyən kütlə passiv çoxluqdur və onların informasiya təsiri altında dövlətdən nə isə tələb etməsi ehtimalı azdır. Tarix göstərir ki, inqilablar, dövlət çevrilişləri, hakimiyyətin ələ keçirilməsi informasiya təsirinə məruz qalan sosial aktiv azlıqlar tərəfindən reallaşdırılır. Dövlətə qarşı təhlükələrin qarşısını almaq üçün bu gün sosial mediada baş verən hadisələrin mexanizmini araşdırmaq və anlamaq lazımdır. Çox zaman kənardan müşahidələr müəyyən fərziyyələrin, gümanların yaranmasına səbəb olur. Lakin artıq informasiya texnologiyaları vasitəsilə konkret geosiyasi nəticələr əldə edilir. Bu baxımdan, dövlətin informasiya təhlükəsizliyi ilə əlaqədar qərarların qəbul edilməsi sosial mediada baş verən hadisələrin analizi fonunda yerinə yetirilməlidir.

Bəzi tədqiqatlarda sosial medianın informasiya təsirini öyrənərkən göstərilir ki, yeni medianı demokratik və ya totalitar hesab etmək olmaz. Bu sosial layihə özündə hər iki cərəyanı əks etdirə bilər [18, 19]. Həmin xüsusiyyət viki-mühitə də aiddir. Son illər cəmiyyətdə belə bir fikir formalaşmışdır ki, sosial medianı və onun tərkib hissələrindən biri olan viki-mühiti idarə etmək mümkün deyil. İlk növbədə, ona görə ki, istifadəçilər könüllülərdən təşkil olunublar və harada yaşamalarından asılı olmayaraq viki-layihələrdə fəaliyyət göstərə bilərlər [20, 21]. Viki-mühitin informasiya təsirində rolunu analiz etmək üçün, ilk növbədə, İnternet fenomenini dərinlən öyrənmək lazımdır. Vikipediyanın, həqiqətən də, azad bir layihə olması və hər kəsin orada istədiyi informasiyanı dəyişə bilməsi faktı o qədər də həqiqətə uyğun deyildir. İnternetin dövlətlərin informasiya təhlükəsizliyinə təhdidləri nə qədərdirsə, Vikipediyanın müvafiq imkanları bir o qədərdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, İnternet müəyyən dövlətlər tərəfindən idarə olunandır və bu zaman sual yaranır: Vikipediyanı kimlər idarə edir? Bəlkə Vikipediya da insanlarda müəyyən ideologiya və dünyagörüşü yaratmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur və ya ensiklopedik məlumatlar arxasında xüsusi piar forması, təbliğat maşını gizlənmişdir?

Həç kimə sırr deyil ki, Vikipediya fiziki olaraq ABŞ-ın Florida ştatında yerləşən xüsusi mərkəzdən idarə olunan, vətəndaşların, əsasən də, gənclərin dünyagörüşünü formalaşdıran strateji İnternet resursudur [22, 23]. Vikipediya layihəsini idarə edən Wikimedia Fondu dünyanın müəyyən strateji nöqtələrində yerləşən, hətta bir çox inkişaf etmiş dövlətlərin əldə edə bilmədiyi nəhəng superkompüterlərə malikdirlər. Serverlər *Linux* əməliyyat sistemi əsasında işləyirlər. Serverlərin bir hissəsi *MySQL* proqramı ilə idarə olunan verilənlər bazası, bir hissəsi sorğuların keşlənməsi (*Squid*), digər hissəsi isə veb-server kimi (*Apache*) fəaliyyət göstərirlər. Viki-serverlər ayda 4 milyarddan artıq trafikə dözən və istənilən virus və casus proqramlarını dəf edən supergücə malik maşınlardır [23]. Viki-serverlərin enerji təminatı, yüksəkixtisaslı heyəti,

proqram və aparat təminatı ayda milyonlarla dollar maliyyə vəsaiti tələb edir və bu zaman viki-layihələrin sırası bir şirkətə məxsus olması şübhə doğurur.

Vikipediya məqalələr müəyyən qruplar tərəfindən nəzarətdə saxlanılır, lazım gəldikdə, mühafizə olunur və təhrif olunan faktlara qarşı etirazını bildirenlər Vikipediya uzaqlaşdırılır [18, 26]. Kaliforniyanın Texnologiya İnstitutunda yaradılan *Wikipedia Scanner* proqramı vasitəsi ilə aparılan analiz müəyyən etmişdir ki, məqalələrin əsas hissəsi ABŞ-ın Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi, Federal Təhqiqat Bürosu, dövlət və tədris müəssisələri, siyasi partiya və informasiya agentlikləri əməkdaşlarının iştirakı ilə yaradılır [22]. Deməli, Vikipediya “hər kəs istədiyi informasiyanı yarada və dəyişdirə bilər” prinsipi heç də həmişə özünü doğrultmur. Viki-səhifələrdə hər hansı informasiyanın qalmasına icazə yalnız müəyyən administratorlardan ibarət qrupun razılığı ilə verilir. Müəyyən administratorlar dedikdə, Wikimedia Fondu tərəfindən “etimad” qazanmış bir qrup insanlar nəzərdə tutulur və uydurma adlar altında gizlənən bu qrupun üzvləri Vikipediya Qərbi mədəniyyətinin, ideologiyasının yayılması ilə məşğuldurlar.

Viki texnologiyaları mürəkkəb və çoxsəviyyəlidir, bütün növ kontentdən istifadəni nəzərdə tutan və ilk baxışda adi ensiklopedik məlumatları özündə saxlayan resurs təsiri bağışlayır. Lakin dərinləndirən analiz edildikdə məlum olur ki, viki-layihələr ictimai rəyin formalaşmasına və dəyişdirilməsinə səbəb olacaq qədər geniş imkanlara malikdir. Viki-texnologiyalar vasitəsi ilə dövlətlərin suverenliyinə, xalqların milli-mənəvi dəyərlərinə, tarixinə, dilinə təcavüz edilir və faktiki olaraq nə Vikipediya üzvləri, nə də rəhbərlik viki-mühitdəki kontentlə bağlı heç bir hüquqi məsuliyyət daşmır. Vikipediyanın ingilis dili layihəsində toplanan məqalələrin sayı digər dillərdəki layihələrlə müqayisədə milyon dəfələrlə çoxdur və əsasən, Amerika və İngiltərə həqiqətlərinin, mədəni dəyərlərinin, görkəmli şəxslərinin təbliğatı ilə məşğuldur və Vikipediya işləmək istəyənlərə, ilk növbədə, bu məqalələrin tərcüməsi təklif edilir [23, 26]. Vikipediyanın əsas qaydalarından biri tərəfsizlikdir. Lakin bu qayda pərdəsi altında gənclərin mənsub olduqları xalqların milli maraqlarını, həqiqətlərini Vikipediya qaydalarına qurban verməsi təklif olunur və təəssüf ki, bu virtual layihənin aktivləri məhz tərəfsizlik pərdəsi altında bu şərtləri qəbul edirlər. Bunun nəticəsidir ki, Vikipediyanın bir sıra dillərdəki layihələrində əcnəbi alimlər, dövlət xadimləri və digər tanınmış şəxslər haqqında məqalələr daha çoxdur.

Vikipediya artıq spam xarakterini də özündə əks etdirməkdədir. Belə ki, Vikipediyanın müxtəlif axtarış sistemlərinin birinci səhifəsində olması təsadüfi deyildir. İnternet istifadəçiləri informasiyanı Vikipediya deyil, başqa saytlardan oxumaq istəsələr də, onları məcburi Vikipediya yönəldirlər. Çin dövləti Vikipediyanın təhlükəsini anlayaraq, 2005-ci ildə özünün virtual ensiklopediyasını yaratdı və Çin istifadəçilərinin çoxunu Vikipediya uzaqlaşdıraraq bu ensiklopediyaya cəlb etməyi bacardı. *Hudun* adlanan bu açıq ensiklopediya 11 milyon məqalə ilə Vikipediya sonradan dünyanın ən böyük ensiklopediyasıdır [24].

Viki-mühitdə informasiya təsirində *socket puppet* (əllə idarə olunan kukla) texnologiyalarından da geniş istifadə olunur [25]. Bu texnologiya vasitəsi ilə əvvəlcə çoxlu sayda virtual akkauntlar, botlar yaradılır və müəyyən bir hədəfə yönəlir və hər hansı bir hadisəyə qiymət verərək, bunu ictimai rəy kimi təqdim edirlər. Viki-mühitə daxil olan istifadəçi süni surətdə yaradılan bu “ictimai rəyi” normal hal kimi qəbul etmək məcburiyyətində qalır. Əslində isə, bu, çoxluğun deyil, cəmiyyətə informasiya təsiri göstərən və mərkəzdən idarə olunan qrupun rəyidir. Viki-mühit, əsasən “90-9-1” prinsipi ilə işləyir, yəni istifadəçilərin 90 faizi adi oxuculardır, 9 faizi isə kontentdə cüzi dəyişikliklər edənlərdir. Əsas informasiya 1 faiz təşkil edən qrup tərəfindən yaradılır [26]. Demək, müəyyən siyasi məsələnin həlli üçün vacib sosial kontekst, sosial mühit ümumi istifadəçilərin 1 faizi tərəfindən yaradılır. Nəzərə almaq lazımdır ki, müəyyən qruplar tərəfindən reallaşdırılmağa çalışan hər hansı siyasi qərar, hadisə ictimaiyyət tərəfindən dəstəklənmirsə, onun reallaşdırılması çətinləşir. Lakin əgər siyasi qərar, hadisə üçün münbit şərait əvvəlcədən düzgün şəkildə hazırlanırsa, onun reallaşdırılması o qədər də çətin görünmür və bunun üçün daha çox tərəfdar qazanılır.

Problemlərin həlli yolları

Viki-mühitdə istifadəçilərin fəaliyyəti ardıcıl olaraq müxtəlif vəziyyətdə ola bilər: əməkdaşlıq, rəqabət, inteqrasiya və qarşılıqlı. Hər bir vəziyyətin analizi viki-mühitdə hadisələrin gələcək inkişafını proqnozlaşdırmağa imkan yaradır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bütün sosial şəbəkələrdə olduğu kimi, viki-mühitdə də istifadəçilərin əsas hissəsini cəmiyyətin İnternetdə aktiv hissəsi təşkil edir və onlar əsasən intellektual əməklə məşğul olan ziyalılar, siyasətçilər, media işçiləri və digər yüksək ixtisaslı mütəxəssislərdir. Onlar İnternetə çıxışı olan, informasiya ilə işləmək bacarığına malik sosial aktiv insanlardır və informasiya təsirində hədəf kimi ilk olaraq onlar nəzərdə tutulmuşlar. Belə ki, ensiklopedik məqalələrin mövzusu onu redaktə edən istifadəçilərin məqsədini əks etdirir [20, 23, 26]. Bu isə, ilk növbədə, məqalədəki informasiyanın həcminə, aktuallığına, düzgünlüyünə təsir göstərir və informasiya tutumuna görə Vikipediya məqalələri arasında kəskin fərq yaradır.

Bu gün sosial media dünyadakı siyasi hərəkətin əlaqəli fəaliyyətini təmin edən vasitədir. Sosial media vətəndaş cəmiyyətinin möhkəmlənməsi və genişlənməsinə təkan verən alətdir. Bu yanaşma bir sıra ədəbiyyatlarda “xarici mühit” yanaşması adlanır [18]. Sosial medianın əsas vasitələrindən biri kimi viki-texnologiyalar vətəndaş və dövlətin bir-birləri ilə qarşılıqlı əlaqələrini köklü surətdə dəyişməkdədir. Viki-mühitlə bağlı yeni tendensiyalar bir dövlətin digər dövlətin sosial həyatına, vətəndaşlarının informasiya mühitinə təsirində böyük imkanlar yaratmaqdadır. Bu səbəbdən bir çox qabaqcıl dövlətlər viki-texnologiyaların imkanlarını dərinlən öyrənərək onlardan öz siyasi və iqtisadi məqsədləri üçün istifadə etməkdədirlər. Lakin problemin həlli üçün ayrı-ayrı ölkələrin vətəndaşlarının informasiya tələbatlarının necə ödənilməsi və ona edilən informasiya təsirinin mənbələri müəyyən edilməlidir. Bunlar hər bir dövlətin öz informasiya məkanının təhlükəsizliyinin təmin olunması ilə bağlı qarşıda duran əsas məsələlərdəndir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ayrı-ayrı dövlətlərin vətəndaşlarının informasiya tələbatları yalnız mənsub olduqları dövlətin deyil, digər dövlətlərin də marağında ola bilər. *Google* kimi nəhəng axtarış serverinin viki-layihələri dəstəkləməsi və istənilən informasiya axtarışında ilk olaraq Vikipediya ensiklopediyasındakı məlumatların istifadəçiyə təqdim olunması vətəndaşların informasiya tələbatlarında Vikipediyanın əsas rol oynadığını sübut edir. Aşağıda viki-mühitin informasiya təsirini təmin edən əsas tendensiyalar göstərilmişdir:

- viki-mühitdə kontentin həcmində sürətlə artması;
- viki-kontentdən interaktiv istifadə üçün imkanların çoxalması;
- viki-mühitdə informasiya qarşılıqlılarının kəskinləşməsi;
- viki-mühitin son illər kommersiya xarakteri daşımaması;
- ənənəvi ensiklopediyalar və Vikipediyanın texniki və iqtisadi konvergensiyası;
- viki-mühitin qloballaşması.

Digər tərəfdən, informasiya təhlükəsizliyi baxımından *Web 2.0* və viki-texnologiyalarla ilə mübarizə aparmaq çox çətinidir. Məsələn, viki-mühitdə inqilab etmək üçün tərəfdar viki-istifadəçi mühitinin olması vacibdir və əgər bu mühit yoxdursa, onu süni şəkildə yaratmaq gərəkdir. Bunun üçün isə Vikipediya və onun layihələrinin təbliğatı aparılmalıdır. Şəbəkənin xüsusiyyətlərini və strukturunu təsvir edən fransız filosofu Gil Delyez bildirir ki, sosial şəbəkə ilə mübarizə aparmaq üçün qarşı tərəfin ərazisində xüsusi təsir şəbəkəsi yaradılmalıdır. Belə ki, şəbəkə mühiti yaradıldıqdan sonra şəbəkədə destruktiv ssenari reallaşdırmaq mümkündür və Vikipediya kimi nəhəng məlumat bazasının iş prinsipi, orada fəaliyyət göstərən qrupların davranışı bu şəbəkənin də ciddi öyrənilməsinə ehtiyac olduğunu sübut edir [27].

Viki-mühit ABŞ tərəfindən yaradılan və 300 dildə fəaliyyət göstərən sosial şəbəkədir. Bu mühitdə dövlətə qarşı sosial şəbəkə formalaşsın və informasiya müharibəsi aparılırsa, G.Delyezin təklif etdiyi kimi, dövlətin maraqlarına xidmət edən yeni şəbəkə yaradılmalı və həmn şəbəkəyə qarşı tərəfin yaratdığı kontenti əvəz edəcək informasiya daxil edilməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, şəbəkə istifadəçilərinin diqqətini cəlb edən hədəf məhduddur. İnsan fiziki

imkanı yol verdiyi qədər informasiya oxuyur və qavrayır. Odur ki, destruktiv kontentin layihədən çıxarılması istifadəçilərin marağına səbəb ola biləcək alternativ kontentin yaradılması ilə mümkündür.

Viki-mühitdə fəaliyyət göstərən sosial şəbəkələrin analizində istifadə olunan yanaşmalar ümumilikdə sosial medianın analizində istifadə oluna bilər. Vikipediyanın siyasi sahələrə və iqtisadiyyata müxtəlif təsir üsullarının analizində aşağıdakı məsələlərin həlli vacibdir:

- Vikipediyanın informasiya təsiri üçün istifadə edilən texniki və proqram vasitələri müəyyən edilməlidir;
- Vikipediyanın vətəndaşların davranışına təsirinin fəsadları müəyyən edilməlidir;
- hal-hazırda viki-mühitdə fəaliyyət göstərən bütün layihələr analiz olunmalı və gələcəkdə yaradıla biləcək yeni layihələr və onların informasiya təsirində rolu müəyyən edilməlidir.

Viki-mühitdə informasiya təsirinin öyrənilməsi üçün onun sosial şəbəkəsi analiz olunmalıdır. Əsas indikatorların monitorinqi aparılmalı və qiymətləndirilməsi yerinə yetirilməlidir. Şəbəkədə monitorinq tədqiq olunan predmet sahəsinə relevant açar sözlərin müəyyən olunması ilə həyata keçirilir. Bu prosesdə bütün informasiya mübadilələri izlənilir və verilənlər növbəti analiz üçün təşkil olunur. Indikatorların qiymətləndirilməsi zamanı daha vacib indikatorlar müəyyən edilir. Həmçinin viki-mühitin əsas xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı və aşağıdakı istiqamətlər müəyyənləşdirilməlidir:

- viki-mühitin imkanları;
- şəbəkənin aktorları arasında əlaqələr;
- viki-mühitin funksionallığını təyin etmək üçün onun fəlsəfəsi, təbiəti və gücü;
- problemlər və onları yaradan səbəblər.

Nəticə

Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, sosial media təkcə informasiya mənbəyi, bilik bazası deyil, həm də informasiya təsiri vasitələrindən biridir. Sosial media istənilən informasiyanı İnternetdən tez əldə etməklə, virtual məkanda müzakirələr aparmaq, müxtəlif tipli fayllar saxlanan virtual baza yaratmaq, digər İnternet istifadəçiləri ilə əməkdaşlıq üçün alətdir. Sosial media insanların peşəkar tənqidi düşünmə tərzinin inkişafına və əldə edilmiş informasiyanın sərbəst analizinə kömək edən, gündən-günə genişlənən və populyarlaşan layihələr toplusudur.

Sosial medianın əsas vasitələrindən olan viki-mühit bu gün çox böyük bilik bazası, sosial şəbəkədir. Ənənəvi sosial şəbəkələrdə olduğu kimi, viki-mühitdə də informasiya təsiri çox zaman birbaşa deyil, dolay yolla həyata keçirilir. Viki-mühitin əsas xüsusiyyətləri multimedialıq, operativlik, interaktivlik, dəyişikliklərə qarşı sürətli adaptasiya imkanı, kommunikasiyada paralellik və informasiyanın retranslyasiya imkanının olmasıdır. Viki-layihələr yalnız sırayı vətəndaşlar tərəfindən hər hansı hadisəni və ya mühüm problemi işıqlandırmaq üçün deyil, eyni zamanda, müəyyən hadisəyə qiymət verməyə çalışan peşəkar mütəxəssislər tərəfindən və cəmiyyətdə vətəndaşların şüurunu idarə etməyə, kütləni mobilləşdirərək etiraz aksiyalarına cəlb etməyə çalışan müxtəlif radikal qruplar və təşkilatlar tərəfindən də istifadə olunur.

Araşdırmalar göstərdi ki, Vikipediyanın populyar olması və məqalələrin durmadan artmasını yalnız müsbət hal kimi qəbul etmək düzgün olmaz, bu, həm də viki-mühitin informasiya təsirində vacib rol oynadığını göstərir və təhlükəli olmasından xəbər verir. Deməli, viki-mühit həm cəmiyyətdə demokratiyanı və açıqlığı təmin edən, həm də siyasi sabitliyin pozulmasına yardım edən təhlükəli vasitədir. Viki-mühitdə informasiya təsiri vasitələrinin analizi dövlətin informasiya məkanının təhlükəsizliyinin təminatında mühüm işlərdəndir. Ona görə də özlərinin informasiya fəzalarının təhlükəsizliyini təmin etmək istəyən dövlətlər viki-mühitə nəzarət etməyi bacarmalıdırlar.

Ədəbiyyat

1. Əliquliyev R.M., Mahmudov R.Ş. İnternetin mahiyyəti, xüsusiyyətləri və təsir imkanlarına dair bəzi baxışlar // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2012, №1, s. 41-51.
2. http://www.sosialmedia.net/?page_id=7
3. Əliquliyev R.M., Valehov C.F., Mahmudov R.Ş. İnternet-jurnalistikanın formalaşmasının bəzi aspektləri. Ekspres-informasiya. İnformasiya cəmiyyəti seriyası, Bakı, “İnformasiya Texnologiyaları” nəşriyyatı, 2008, 32 s.
4. Алгулиев Р.М., Алекперова И.Я., Касумова Р.Т. Коллективное знание в интернете /Материалы шестой международной научно-технической конференции „Интернет-Образование-Наука-2008”, Винница, 7-11 октября, 2008, с. 5-7.
5. Розина И.Н. Коммуникация 2.0: образовательные и социальные измерения, пределы, возможности// Образовательные технологии и общество, 2010, том 13, №2, http://www.ifets.ieee.org/russian/depositary/v13_i2/html/6.htm
6. Ələkbərova İ.Y. Viki mühitdə reallaşdırılan bəzi informasiya müharibəsi texnologiyalarının analizi // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2011, №2(4), s. 18-28.
7. Benkler Y. The Wealth of Networks: How Social Production Transforms Markets and Freedom, Yale University Press, 2006, 527 p.
8. Алекперова И.Я. О некоторых подходах к анализу информационного влияния пользователей в социальных сетях // Информационное общество, М., 2012, №3, с. 31-38.
9. Mayfield A. What is Social Media?, <http://www.repromax.com/docs/113/854427515.pdf>
10. Farrell H., Drezner D. W. The power and politics of blogs // Springer Science and Business Media, 2008, vol. 134, no. 2, pp. 15-30.
11. Perlmutter D. Blogwars. Oxford University Press, 2008, 272 p.
12. Christensen H. Social media, big data and the next generation of e-health interventions, <https://www.psychology.org.au/Content.aspx?ID=5848>
13. <http://wikipedia.org>
14. Pavlik J. Converging Media. Oxford University Press, 2014, 140 p.
15. <http://www.creativecommons.ru/licenses>
16. <http://www.wikimapia.org>
17. http://www.wikitravel.org/en/Main_Page
18. Балугев Д.Г. Политическая роль социальных медиа как поле научного исследования // Образовательные технологии и общество.2013, том 16, № 2, с. 604-616.
19. Nye J.S. The Powers to Lead. Oxford University Press, 2008, 240 p.
20. Halavais A., Lackaff D. An Analysis of Topical Coverage of Wikipedia // Computer-Mediated Communication, 2008, vol. 13, no. 2, pp. 429-440.
21. Ələkbərova İ.Y. Viki-mühitin sosial-demografik portretinin analizi // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, Bakı, 2012, № 1, s. 21-28.
22. Гарифуллин Р.Р. Википедия: психология виртуальной войны, <http://www.psyfactor.org/lib/garifullin11.htm>
23. Алгулиев Р.М., Алыгулиев Р.М., Алекперова И.Я., Викиметрические исследования: современное состояние и перспективы // Телекоммуникации, 2014, №5, с. 15-31.
24. <http://www.hudong.com>
25. https://en.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:Sock_puppetry
26. Sumi R., Yasseri T., Rung A., Kornai A., Kertész J. Edit wars in Wikipedia / Proceedings of the IEEE Third International Conference on Social Computing, 9-11 Oct. 2011, pp. 724–727.
27. Awan A.N. Virtual Jihadist media: Function, legitimacy, and radicalising efficacy, European Journal of Cultural Studies, 2007, vol. 10, no. 3, pp. 389-408.

УДК 004.351

Алекперова Ирада Я.

Институт Информационных Технологий НАНА, г. Баку, Азербайджан
airada.09@gmail.com

Энциклопедия Википедия как манипулятивное средство в социальных медиа

Анализ технологий скрытого управления информационной безопасностью стал одним из важных факторов в современном информационном обществе. Использование вики-проектов как одного из средств социальных медиа тесно связано с широким использованием людьми информационно-коммуникационных технологий. Цель исследования заключается в изучении феномена социальных медиа, определении места вики-среды в обществе как одного из средств социальных медиа и его роли в информационном влиянии. Для достижения этой цели исследованы понятие "социальные медиа" и определены сферы, охватываемые социальными медиа. Определены проблемы, связанные с пользовательским контентом в вики-среде, раскрыта сущность лицензии Creative Commons. Определены основные тенденции, обеспечивающие информационное влияние вики-среды.

Ключевые слова: социальные медиа, социальная сеть, блог, вики-среда, информационное влияние, пользовательский контент.

Alakbarova Irada Y.

ANAS Institute of Information Technology, Baku, Azerbaijan
airada.09@gmail.com

Encyclopedia Wikipedia as a manipulative tool in social media

Analysis of technologies latent management of information security has become one of the most important factors in the modern information society. Using wiki-based projects as a means of social media is closely linked to public use information and communication technologies by people. The purpose of research is to study the phenomenon of social media, determination of the place in society wiki environment, as a means of social media and its role in the information influence. To achieve this goal, the concept of social media research and identify the areas covered by the social media. Were identified problems associated with user-generated content in a wiki environment, reveals the essence of the license Creative Commons. The main trends, those provide informational influence of wiki environment.

Keywords: social media, social network, blog, wiki environment, informational influence, user-generated content.